

ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАР БИЛАН ЎҚИТУВЧИ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАЛҚИНИ

Ш. Р. Самарова

ТВЧДПИ кафедраси в.б.доценти, психология фанлари номзоди.

С. Р. Мирзаева

ТВЧДПИ психология кафедраси в.б.доценти, психология фанлари
буйича фалсафа доктори (PhD).

Аннотация. Мазкур мақолада ўқитувчи билан кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ўзаро муносабатлари юзасидан олиб борилган илмий тадқиқот ишлари натижалари таҳлили берилган. Бунда хориж психологиясида ўқитувчи билан ўқувчилар ўзаро муносабатлари муаммосини ўрганишга йўналтирилган илмий-тадқиқот ишлари ҳақида батафсил тўхталиб ўтилган. Шунингдек, ўқитувчи билан ўқувчилар муносабатини аниқловчи ва назорат тажрибалари натижаларининг корреляцияси натижалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. Бошланғич синфлар ўқитувчилари, ўқувчи, ўзаро муносабат, корреляция коэффициентлар, коммуникатор, реципиент.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ВЗАИМО- ОТНОШЕНИЙ УЧИТЕЛЯ С УЧЕНИКАМИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Ш. Р. Самарова

и.о. доцента ТВЧДПИ, кандидат психологических наук.

С. Р. Мирзаева

и.о. доцента кафедры психологии ТВЧДПИ,
Доктор философии (PhD) по психологии.

Аннотация. В статье анализируются результаты исследования взаимоотношений учителей и учеников младших классов. Подробно обсуждается исследовательская работа по зарубежной психологии, направленная на изучение проблемы взаимоотношений преподавателя и ученика. Также были проанализированы результаты корреляции ре-

зультатов экспериментов, определяющих взаимоотношения учителя и учеников.

Ключевые слова. Учителя начальных классов, ученик, взаимодействие, коэффициенты корреляции, коммуникатор, получатель.

PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF TEACHER RELATIONSHIPS WITH SMALL SCHOOL AGE STUDENTS

Sh. R. Samarova

Acting Associate Professor of TVChDPI,
candidate of psychological sciences

S. R. Mirzaeva

Acting Associate Professor of Psychology, TVChDPI,
Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology.

Abstract: *This article analyzes the results of research on the relationship between teachers and primary school students. There is a detailed discussion of research work in foreign psychology, aimed at studying the problem of teacher-student relations. The results of the correlation of the results of the experiments, which determine the relationship between the teacher and the students, were also analyzed.*

Key words. *Primary school teachers, student, interaction, correlation coefficients, communicator, recipient.*

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 17 июндаги “Ёшлар - келажагимиз” Давлат дастури тўғрисида” ги Фармонида “Замонавий билим ва кўникмаларга эга, мамлакатнинг муносиб келажаги учун жавобгарликни ўз зиммасига ола биладиган баркамол, мақсадга интилувчан ва серғайрат ёшларни тарбиялаш мамлакатни барқарор ва илдам ривожлантиришнинг энг муҳим шартидир”, деб алоҳида белгиланган. Бундай муҳим ва истикболли масалаларни ҳал қилиш бўйича кўпгина илмий, илмий-услубий, услубий ва шу каби илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Ана шундай муаммоларни оқилона ҳал қилишнинг дастлабки чораларидан бири бошланғич синфларда ўқув тарбия жараёнларини такомиллаштиришнинг оптимал йўллари қидиришдир. Бундан кўринадики, таълим-тарбия жараёнида бола шахсига таъсир кўрсатувчи таълим-тарбия муҳити, болага нисбатан атроф-

дагиларнинг муносабати, ҳамда биринчи навбатда, ўқитувчи таъсири-нинг психологик томонларини ўрганиш зарурати мавжуд.

Бошланғич синф даври 6-7 ёшдан 9-10 ёшгача давом этади. 6-7 ёшли боланинг бошқа ёш даврдаги болалардан фарқли бўлган муҳим психик хусусиятларидан бири, унда ўзига хос эҳтиёжларнинг мавжудлигидир. Бу эҳтиёжлар ўз моҳиятига кўра фақат муайян билим, кўникма ва ма-лакаларни эгаллашга қаратилмай, балки ўқувчи бўлиш истагини акс эттиришдан иборатдир. Шу эҳтиёжлар асосида боланинг ўз портке-лига, шахсий ўқув қуролларига, дарс тайёрлаш столига, китоб қўйиш жавонига эга бўлиш, катталардек ҳар куни мактабга бориш истаги ёта-ди. Ана шу эҳтиёж бола шахсининг шаклланишида, шунингдек унинг ижтимоийлашувида катта аҳамиятга эга ҳисобланади. Бунда ўқитувчи билан ўқувчилар ўзаро муносабатлари алоҳида аҳамиятга эга.

Хориж психологиясида ўқитувчи билан ўқувчилар ўзаро муноса-батлари муаммосини ўрганишга йўналтирилган илмий-тадқиқотларни ўрганар эканмиз, уларнинг аксариятида ўқувчи шахсининг тўлақонли шаклланишида ўқитувчи билан ўқувчи муносабатларининг ўзига хос психологик хусусиятларини эътиборга олиш зарурлигини алоҳида қайд этадилар.

Жумладан, Р.Пломин ва Х.Хермансларнинг (1997) илмий таҳлилларига кўра, аслида шахснинг баркамол шаклланиши учта асо-сий омил таъсири билан белгиланади: 1) Шахсда мавжуд бўлган био-логик имкониятлар - бунда одамларнинг ўзаро муносабатлари жараён-ларига темперамент типининг таъсири назарда тутилади. 2) Шахснинг субъектив, яъни психологик имкониятлар жараёнининг стратегиясини тузади; ўзаро муносабатга киришишни шахсан ўзи танлайди ҳамда иж-тимоий турмушда уларни тўлдиради ва такомиллаштиради. 3) Шахсла-раро муносабатлар жараёни – бу муносабатлар ва шахснинг ижтимоий - маданий, маънавий - ахлоқий шаклланишига таъсир кўрсатади. Иж-тимоий-маданий муҳит шахслараро муносабатлар учун бош механизм сифатида шахснинг шаклланишини таъминлайди. Аммо учала омил ҳам ўзаро узвий боғлиқликда бир-бирига таъсир этади. Бу узвийликсиз шахснинг баркамол тараққиёти юзага келмайди [6].

А.Бандуранинг (1997) тадқиқотларига кўра, шахслараро муносабат-лар жараёнида аста-секин ижтимоий-когнитив ёндашув асосида шах-сда ички стандарт ва ўзини-ўзи бошқаришга нисбатан қобилият намоён бўла боради. Натижада, ҳамкорлик фаолияти жараёнида ўқитувчилар, ота-оналар ва тенгдошлари ўқувчининг имкониятларини ўрганган ҳолда унга ақлий салоҳиятини фаоллаштириш, шахсий стандартини шакллан-тириш, ўз қобилиятларини текшириб кўриш ва ўзини намоён қилишга ёрдам беришлари лозим [5].

Дж. Капрара ва бошқаларнинг (1999) тадқиқотлари таҳлилларига кўра, ўзаро муносабатларда ижтимоий феъл-атвор меъёрларига амал қилиш шахсларда ўзаро ҳамкорлик ва бир-бирига ёрдам кўрсатишга имконият яратади, яъни, ўзаро симпатияни ҳосил қилади, таълим жараёнига ҳалақит қилувчи депрессияга ҳамда муаммоли феъл-атворга қарши курашишга ундайди. Шахслараро муносабатлар жараёнида ёшларга ўзидаги интеллектуал имкониятни рўёбга чиқаришга ёрдам кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Бу ҳолат шуни тасдиқлайдики, ижтимоий ва интеллектуал ривожланиш нафақат мазкур ўқувчида, балки тенгдошларида ҳам кучайиши кузатилади [6].

Хорижий психологлардан яна бири Бомринд болалар психологиясини ўрганишга доир кўплаб изланишлар олиб борган. Унинг таъкидлашича ота-оналар бола тарбиясига кўпинча уч хил услубда ёндашдилар. Булар: ҳурмат - обрўга эгалик, авторитарлик ва либераллик усуллари бўлиб, улар болага ижобий, баъзи ҳолатларда эса салбий таъсир кўрсатади. Унинг фикрича, бола тарбиясида 1-усул, яъни ҳурмат - обрўга эгалик энг яхши натижа берган. Демак, таълим жараёнида ўқитувчининг ҳурмат - обрўга эга бўлиши ҳам ижобий натижага олиб келади, шубҳасиз.

Шелер тадқиқотларида ўз “мен”и бор одамларни “йўқ”ни айтишни удалайдиган инсонлар деб таърифлайди. Ҳаётнинг учинчи йилида ҳосил бўладиган “мен”ни айтиш даври – ўжарлик, қайсарлик ёши дейилади. “Мен” бизнинг онгимизда намоён бўлиб қолмасдан, балки у бевосита бошдан кечирилади, ўзлаштирилади. Бу ўзлаштириш, идрок қилиш эса онгимиз “мен”идан ҳам чуқурроқ жой олган бўлади. У бизнинг руҳиятимиз, ҳиссиётларимиз билан бевосита боғлиқдир. У ҳатто биз у ҳақда ўйламаганда ҳам бор бўлади, йўқ бўлиб қолмайди. “Мен”ни аниқ ҳақиқат сифатида қабул қилиш болада 10 ёшлар атрофида пайдо бўлади. Пубертат олди даврида кучаяди. Бу даврда бола ўз шахсий “мен”ини ташқи дунёдан ажралиб қолган чуқур бир фалокат, фожеа каби ҳис қилади. Пубертатга эришгандагина эски “мен”и янгига алмаша бошлайди. “Мен эркин ва озодман”, “Мен иродалиман”, деб идрок қилиниб, бундаги ирода “мен”ни юзага чиқариш учун интилишга ундайди [8].

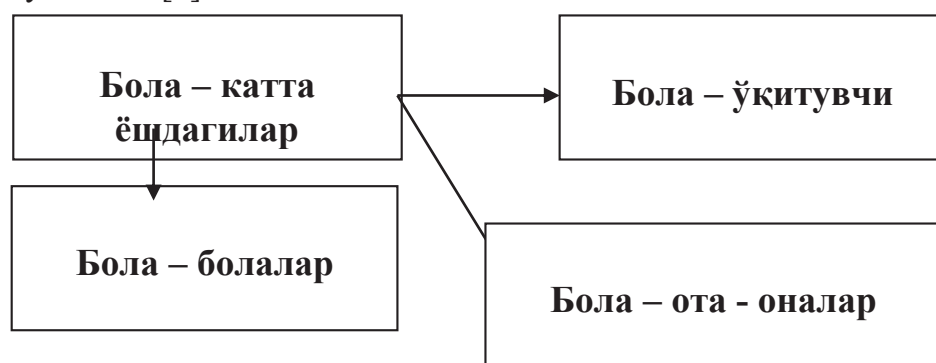
Ўқитувчи билан ўқувчи муносабатларининг психологик хусусиятларини ўрганган рус психолог олимларининг илмий тадқиқотлари алоҳида эътиборга лойиқ. Таниқли рус олимларидан В.М.Бехтерев, Б.Г.Ананьев, В.М.Мясишев, Ю.М.Забродин, А.Н.Харитонов, А.К.Беляева, Г.М.Кучинский, В.Б.Ольшанский ва бошқалар, ижтимоий ҳамкорликнинг инсон психологияси билан боғлиқ механизмлари ва қонуниятларини тадқиқ қилган бўлсалар, яна бир гуруҳ олимлар таълим жараёнида ўқитувчи билан ўқувчи муносабатларининг психологик жиҳатларини ўргандилар (Л.С.Виготский, Д.Б.Эльконин, А.В.Петровский, А.А.Бодалев, В.Я.Ляудис, С.В.Кондратьев, Я.Л.Коломинский, И.Кон, Н.Ф.Маслова, В.Л.Леви ва бошқалар).

В.М.Бехтерев ва В.М.Мясишевларнинг [5] тадқиқотлари натижалари

рига кўра, шахс – ўзаро ҳамкорлик ва бошқалар билан муносабатнинг махсули сифатида намоён бўлиб, у бундай ҳамкорлик ва муносабатлар субъектларининг қизиқиш даражасини, ҳаяжон кучини, ҳоҳиш ёки эҳтиёжини тавсифлайди ҳамда уларнинг хулқ-атворида, хатти-ҳаракатида, кечинмаларида вужудга келади. Шахснинг муносабатлари ҳамкорликда турли даражадаги фаоллик, танловчанлик ҳамда ижобий ёки салбий томонлари билан акс этади. Мазкур омилларни эътиборга олиш эса ҳамкорлик фаолиятини самарали ташкил этишни таъминлайди.

А.В.Петровскийнинг таъкидлашича, шахслараро муносабатлар жамоадаги фаолиятдан келиб чиқиши лозим, таълим жараёнида ўқитувчининг ўқувчилар билан самарали муносабатини ташкил қилиш фақат уларнинг мулоқотга, муомалага бўлган эҳтиёжини қондириш воситаси эмас, балки ўқув материални ўзлаштиришнинг ҳам муҳим воситасидир [9].

Д.Б.Эльконин бола ва жамият ҳамкорлигига бошқачароқ қарашни таклиф қилади. Унинг фикрича, “Бола ва жамият” тизими деб эмас, балки “Бола жамиятда” деб қаралса тўғрироқ бўлади ва бунда бола социумга қарши қўйилмаган бўлади. Унингча, “Бола-катта ёшдагилар” тизими “Бола-катта ёшдаги жамоатчи” тизимига айланади. Бунга сабаб боланинг ўзи бўлиб, у жамиятга фойдали бўлган аниқ бир ишларни қилувчи сифатида гавдаланади. Катта ёшдагилар иш жараёнларида ҳар хил вазифаларни бажарадилар, бунда ўзлари бошқалар билан муомалада бўлишади. Катта ёшдагилардаги ўзаро муомала қилиш одоби, турлари ва вазифаларини болалар ўз фаолиятларида ўзлаштириб оладилар. Д.Б.Эльконин боланинг “Бола – жамоатчилик предмети” ва “Бола – катта жамоатчи” тизимидаги фаолияти бола шахсининг боланинг жамиятдаги ўсиши ва ривожланишида муҳим ҳисобланган бу тизимни тарихий жараёнларда икки томонга ажратади. Мактабда бу алоқаларнинг янги шакллари пайдо бўлиб, “Бола – катта ёшдаги одам” тизими қуйидагича тус олади [8].

Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович, И.С.Славицалар ўз тадқиқотларида “Бола - ўқитувчи” тизими боланинг ота-оналар ва болалар билан алоқасини аниқлаб беради деб баҳолайдилар. Уларнинг фикрича, бу тизим бола ҳаётининг марказига айланиб, ҳаёт қулайликлари, шарт-шароитлари ҳам шунга боғлиқ бўлиб қолади.

Бу масалага А.А.Бодалев [5] бошқачароқ ёндашади ва ўқитувчи билан ўқувчининг муносабати уларнинг самарали ҳамкорлигини вужудга келтириш учун зарур асос деб ҳисоблайди. Бунинг учун ўқитувчилар ўқувчиларнинг шахсига хос хусусиятлари ва фазилатларини, мақсад ва эҳтиёжларини ҳисобга олишлари шартлиги, жамоа мўътадил фаолият кўрсатиши учун унда руҳий вазият осойишта, дўстона, бир-бирига ҳайрихоҳ бўлиши зарурлигини уқтиради. Жамоада бундай психологик муҳитни ташкил этиш учун синфда ўқитувчининг педагогик маҳорати, ишлаб чиқаришда раҳбарларнинг бошқариш қобилияти муҳим аҳамият касб этади.

Э.Ғ.Ғозиев (1994 - 2000) таълим жараёнида кичик ёшдаги ўқувчиларни ўз фаолиятини бошқаришга ўргатиш, бола шахсининг ахлоқий ва ақлий жиҳатларини онгли равишда идора қилиш масалаларига тўхталиб ўтади. Таълим жараёнида ўқитувчи ўқувчига ўзининг таъсирини ўтказиш орқали унда мустақиллик ва онглилик каби шахс сифатларини таркиб топтириши, бунда ўз-ўзини бошқариш “ўқитувчи-ўқувчи” модели тарзида намоён бўлиши, ўқитувчи бу ўринда “ахборотчи”, ўқувчи эса “қабул қилувчи” ролида майдонга чиқиб, ўқувчи ташқи қабул қилишдан ўз фаолиятини мустақил уюштиришга ўсиб ўтишини кўрсатиб берган. Ўқувчида бошқариш укуви маълум тизимдаги усулларни эгаллагандан сўнг вужудга келади. Демак, кичик ёшдаги ўқувчиларни ўз-ўзини бошқаришга ўргатиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу шахсининг уйғун тарзда тараққий этишига ижобий таъсир қилади. Бунинг учун бошланғич синф ўқитувчиси ўқув фаолиятини режалаштиришга, мантиқий фикр юритишга ирода сифатларини такомиллаштиришга, билишга қизиқишни идора қилишга, китоб билан ишлаш укувини таркиб топтиришга, жамоа қидирув фаолиятига раҳбарлик қилишга, ўқувчилар ўртасида ўзаро ёрдам фаолиятини уюштиришга, мустақил фаолиятни ташкил этишга кўмаклашишга ҳаракат қилмоғи, шундагина уларда шахсий, ахлоқий ҳамда ақлий фаолиятларини онгли бошқариш малакаси вужудга келиши мумкинлигини алоҳида қайд этади [10].

Г.Бердиевнинг (2000) бошланғич синфларнинг ақлий ривожланиши сустралган ўқувчиларида шахслараро муносабат ривожланиши динамикасининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бағишланган илмий - тадқиқот ишида умумтаълим ва ёрдамчи мактаб ўқувчиларининг ўзаро муносабатлардаги ўрни, ҳолати ва муносабатлар динамикасида юз берадиган ўзгаришлар сифат ва миқдор жиҳатдан таҳлил этилган [3].

Методика. Бошланғич синф ўқитувчиси билан ўқувчиси муносабатларини тадқиқ этишимиз борасидаги тажриба-синов ишларимизнинг асосий босқичи, яъни назорат тажрибалари бўйича олиб борган ишларимизнинг якунида биз айнан ўқитувчи билан ўқувчилар орасидаги муносабат даражасини ўрганишга яна бир бора мурожаат қилдик.

Бунинг учун Ю.Я.Рижонкиннинг “Коммуникатив ораликни ўрганиш методикаси”дан фойдаланиб, диагностик ва назорат тажрибалари ишларидан кейинги натижаларини ўзаро статистик таққослашга эътибор қаратдик.

Тажриба-синов ишлари.

Тадқиқотимизнинг диагностик, яъни аниқловчи тажриба-синов натижалари ўқитувчи билан ўқувчи муносабатлари тизимида ўқитувчи мулоқот субъекти сифатида ўқувчи эса индивидуал ҳолларда фақат ахборот қабул қилувчи позициясида гавдаланганлиги ҳамда мулоқотда ўз имкониятларини юзага чиқаришда қийналадиган комплексга эга бўлган болалар учраганлиги билан характерланган эди.

Ўқувчиларнинг ўқитувчилар билан муносабати натижалари корреляцияси бу муносабатларда ижобий ўзгаришларга эришилганлигини яна бир бора тасдиқлади(1-жадвал). Корреляция коэффициентлари орасида ўқувчиларнинг коммуникаторлик, реципиентлик, гуруҳдаги коммуникатив зона бўйича натижаларида ўқитувчиларнинг айнан ушбу шкалалари бўйича тўғри ижобий боғланиш ҳосил қилганлигига гувоҳ бўлинди: ўқувчиларда коммуникаторликнинг ўсганлиги ($r=0,486$; $p<0,05$) ўз ўқитувчилари билан муносабатда ишонч ва хайрихоҳлик ортишига олиб келиш билан бир қаторда, улар ўқитувчиларидан ҳам ўзлари кутган жавобни олишга муяссар бўлишларидан далолат бермоқда. Ўз навбатида реципиент сифатида ҳам ўқитувчилари билан самимий ва ишончли муносабатга шерик сифатида ўзларини намоён этишга эришишлари мумкинлиги қайд этилди ($r=0,610$; $p<0,01$).

1. – жадвал

Ўқитувчи билан ўқувчилар муносабатининг аниқловчи ва назорат тажрибалари натижаларининг корреляцияси

		Ўқитувчилар			
		Коммуника тор - L_k	Реципиент - L_p	Гуруҳдаги коммуника тив зона	Гуруҳдаги коммуникатив зона бўйича ўзгариш
Ўқувчилар	Коммуникатор- L_k	0,486**	0,513**	0,372*	0,172
	Реципиент- L_p	0,610**	0,815**	0,108	0,220
	Гуруҳдаги коммуникатив зона	0,412*	0,395*	0,805**	0,217
	Гуруҳдаги коммуникатив зона бўйича ўзгариш	0,175	0,060	0,105	0,243

Шу билан бирга ўқувчиларнинг реципиент сифатида устозларига диққат-эътибор билан қулоқ тутишлари, ўқитувчиларининг ҳам худди шу сингари мурожаат этишларига имкон беришларига ($r=0,815$; $p<0,05$) гувоҳ бўлдик. Бу эса ўқитувчининг ўқувчиларини шахс сифатида эътироф этиши, уларнинг кечинмалари ва муаммоларини тинглаши даража-сидаги муносабатидан далолат беради.

Бу айнан педагогнинг ўқувчилари билан мулоқот ўрнатишидаги асосий усуллардан бири сифатида гавдаланади. Бундан кўринадики, ўқувчилар ўқитувчилари билан муносабатлари жараёнида интернал назоратни шакллантиришга муяссар бўлишади. Чунки уларни ўзига нисбатан ишончининг шаклланиши, хулқ-атворидаги олдинги нуқсонларни бартараф этиш бўйича ўзида имконият ҳосил қила олганлиги, уларнинг шахс сифатида камолатини белгилайди.

Ўқувчиларда интерналликнинг камол топиши уларда ҳаётий ва шахслараро муносабат билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишда ўзларига кўп нарса боғлиқлиги тўғрисидаги тасаввурни шакллантиради. Бу билан бизнинг психологик тузатиш ишларимиз ўқувчиларнинг когнитив фаолиятдан кўра, уларнинг хулқ-атворида ўзгаришлар олиб кира олганлигининг гувоҳи бўламиз. Агар уларда экстерналлик ҳолати сақланиб қолганда эди, ўқувчилар оддий муносабат шароитларида ҳам ўзларида табиий мавжуд бўлган ишонч туйғусига нисбатан ўқитувчи ёки бошқа бирор бир киши томонидан берилган танбеҳ таъсирида “гардиш эффекти” таъсири юз беришидан халос бўла олмас эдилар.

Хулоса ва тавсиялар

1. Ўқитувчи ўқувчига ёш бола сифатида қарамаслиги керак, балки унинг туйғу ва кечинмаларини ҳисобга олиши, ўзини намоён этишга имкон бериши лозим. Болаларнинг руҳий зўриқиши мактабгача даврда ёки бошланғич синфнинг дастлабки кунларидаги салбий тондаги муносабат оқибатида узоқ вақт сақланиб қолиши мумкин. Бу “биринчи эффект” ҳисобланади ва боланинг ўқитувчига муносабати мазкур таассурот туфайли сақланиб қолади.

2. Ўқувчилар билан муносабатда ўзини мулоқотда намоён қила олмайдиган, психологик шаклланиши ва асаб тизими бўш болалар гуруҳдан ажралиб, ёлғизликка мойил бўладилар. Уларнинг муносабатга киришишини таъминлаш учун индивидуал-психологик хусусиятларини ўрганиб, рағбатлантиришдан фойдаланиш ва уларни қўллаб-қувватлаш лозим бўлади.

3. Ўқитувчининг меҳнат фаолияти ортикча руҳий зўриқишни тақозо этганлиги сабабли, у ўқувчилар билан муносабатда сержаҳллик, аффект

ва портлашлардан чекланиши зарур. Бундай ҳолатлар комплексга эга бўлган болалар психикасига ўша заҳоти салбий таъсир ўтказди.

4.Ўқитувчи билан ўқувчи муносабатида индивидуал муомала мароми педагог касбий фаолиятининг муҳим компонентларидан бири саналади. Болалар билан муносабат жараёнида уларнинг психологиясини ҳисобга олиш ўқитувчининг муносабат тактлари камол топишига ҳамда иш услуби ўсишига олиб келади.

5.Педагогик фаолияти мураккаб муносабатнинг турли вазиятларига бой бўлганлиги сабабли, ўқитувчи бошланғич синф ўқувчилари билан ишлашнинг психологик хусусиятларини билиши ва педагогик маҳорат мактаби борасидаги психолог маслаҳатларидан ўринли ва тизимли фойдаланишни одатга айлантириши лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Азаров Ю.П. Тайны педагогического мастерства. – Москва, 2004.- 432 с.

2. Butaeva U. A., Avlaev O.U., Abdumannotova N. Scientific and practical studies of psychological maturity of students Journal of critical reviews. Scopus. JCR. 2020; 7(12): 3063-3070 doi: 10.31838/jcr.07.12.463

3.Бердиев Г. Бошланғич синф ўқувчиларида шахслараро муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари (ақлий ривожланиши сустлашган болалар мисолида). Психол. фанл. номз. автореферати. – Тошкент, 2000. - 21 б.

4. Бекназарова Л.С. Таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигининг психологик хусусиятлари (педагогика коллежлари мисолида). Психол. фанл. номз. автореферати. – Тошкент, 2007. - 22 б.

5. Богомолова Н.Н. Массовая коммуникация и общение. – Москва: Знание, 1986. - 78 с.

6.Грищенко Л.А. Дети, не оправдывающие ожиданий. – Свердловск: Издат.-во.Урал Ун-та. - 1991. - 64 с.

7.Коломинский Я.Л. Педагогическая диагностика в школе. – Москва, 1987. - 223 с.

8. Нуруллаева Б.Б. Развитие моделирующей мыслительной деятельности дошкольников в общении со сверстниками: Автореф. дис... канд. психол. наук. – Ташкент, 2008. - 25 б.

9.Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. – Киев, 1990.- 191 с.

10.Ғозиев Э.Ғ. Муомала психологияси. – Тошкент: Университет, 2001. -140б.